

पिंजरों में भछली पालन

केंद्रीय समुद्री मात्रिकी अनुसंधान संस्थान
(भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद)
कोचीन - 682 018

बृहत् जैव विविधता में पिंजरों का प्रभाव

रेखा जे. नायर

केंद्रीय समुद्री मात्स्यकी अनुसंधान संस्थान, कोची, केरल

नोरवे में वर्ष 1970 में साल्मन मछलियों के पालन की शुरुआत से लेकर खुले सागरी क्षेत्रों में बाढ़ा बनाकर निर्धारित अवधियों केलिए जलीय जीवों का पालन करने की रीति लोक प्रियता प्राप्त कर रही है। जलीय और स्थलीय प्राकृतिक संपदाओं के लिए मात्स्यकी सेक्टर में बढ़ती जानेवाली स्पर्धा और इसकेलिए प्रयुक्त करने पड़ने वाले प्रयास और लाभ की प्रत्याशा और इसको निभाने केलिए प्रति एकक क्षेत्र में उत्पादन बढ़ाने केलिए मात्स्यकी सेक्टर में हुए, दबाव ने झीलों, रिसरवोयरों, नदियों तटीय नुनखरा जलक्षेत्रों और समुद्री अभितटीय क्षेत्रों में खुला सागर संवर्धन त्वरित करने केलिए प्रेरित किया। पिछले बीस सालों से पिंजरा पालन में तेज़ बढ़ती हो गयी है और आज सार्वभौमिक और विकासशील और विकसित देशों में जलीय उत्पादों केलिए बढ़ती जाने वाली माँग के अनुसार पिंजरा संवर्धन रीतियों में कई परिवर्तन आ गयी है। पालन के लिए उपयोगित जातियों के अनुसार पिंजरे भी विविध होते हैं जो परंपरागत मछुआरों द्वारा प्रयुक्त छोटे एवं सरल तरीके के पिंजरों से लेकर यूरोप और अमेरिका में प्रयुक्त वाणिज्यिक पिंजरों तक विस्तृत हैं। पिंजरा पालन अधिकतः अलवणजल क्षेत्रों के अनुकूल होता है और इसमें 68% के उत्पादन के साथ चीन सब से आगे है (एफ ए ओ)। मेक्सिको में समुद्री पालन ठ्यूना पालन के साथ प्रमुख स्थान में है। तीनों भाग (आधा दक्षिण) समुद्र से घेरा हुआ भारत में खुला समुद्र पालन इतना आसान नहीं है, फिर भी कुछ कदम तो उठाया जा सकता है। उच्च शक्यता के होने पर भी भारत के समुद्रवर्ती राज्यों में तटीय जलकृषि का विकास नुनखरा जल चिंगट पालन या अलवण जलीय स्काम्पी पालन तक सीमित है।

संवृत एवं आवधिक जलकृषि प्रणालियाँ प्राकृतिक संस्तरों की पकड़ में दबाव कम किया करता है। पिंजरा पालन पद्धति अच्छी तरह डिज़ेन किया हुआ है। यह जैव भूरासायनिक प्रतिक्रियाओं से जुड़ा हुआ है। जिसका पर्यावरण, समुद्री धास एवं नितलस्थ

ਪ੍ਰਾਣੀਜਾਤਾਂ ਮੈਂ ਫੈਲਾਵ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਜਰੋਂ ਮੈਂ ਪਾਲਿਤ ਮਛਲਿਆਂ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਸੰਸਤਰਾਂ ਮੈਂ ਜੀਨੇਵਾਲੀ ਮਛਲਿਆਂ ਪਰ ਹੋਗਾ ਔਰ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਜਾਤਿਆਂ ਜੈਸੀ ਮਾਂਸਾਹਾਰੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੋ ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੇ ਕ्षੇਤ੍ਰਾਂ ਮੈਂ ਆਕਾਰਿਤ ਕਰਨੇ ਔਰ ਉਤਪਾਦਨ ਬਢਨੇ ਕਾ ਕਾਰਣ ਬਨ ਜਾਤਾ ਹੈ।

ਪਿੰਜਰੋਂ ਮੈਂ ਪਾਧੇ ਜਾਨੇ ਵਾਲੇ ਅਪਸ਼ਿ਷ਟ ਜੈਸੇ ਖਾਦੀ ਕੇ ਅਪਸ਼ਿ਷ਟ, ਤੁਪਾਪਚਾਰੀ (ਮੇਟਾਬੋਲਿਕ) ਅਪਸ਼ਿ਷ਟ, ਰਸਾਯਨਿਕ ਅਪਸ਼ਿ਷ਟ ਮੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਕੋ ਸੀਧੇ ਸਮੁੱਦਰ ਮੈਂ ਮੁਕਤ ਕਿਯਾ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਯੇ ਸਮੁੱਦਰ ਕੇ ਅਧ: ਸੱਤਰ ਮੈਂ ਜਮ ਜਾਤੇ ਹੈ ਜੋ ਚਾਰੋਂ ਓਰ ਕੇ ਪਰਧਾਰਣੀ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਬਢਾਕਰ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਸੰਖਾ ਬਢਨੇ ਕਾ ਕਾਰਣ ਬਨ ਜਾਤਾ ਹੈ।

ਮਛਲੀ ਸਮੂਹਨ ਔਰ ਪਿੰਜਰੇ

ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਪਲਵਮਾਨ ਪਦਾਰਥੀ (ਜੈਸੇ ਲਕਡੀ, ਜੇਲੀ ਫਿਸ਼, ਪਲਵੀ ਸ਼ੈਵਾਲ) ਔਰ ਕੁਤ੍ਰਿਮ ਅਭਿਸੰਚਨਾਓਂ ਜੈਸੇ ਰੈਫ਼ਟ, ਮਛਲੀ ਸਮੁੱਚਧਨ ਉਪਾਧ ਆਦਿ ਕੇ ਚਾਰੋਂ ਓਰ ਮਛਲਿਆਂ ਕਾ ਸਮੁੱਚਧਨ ਵਿਪੁਲਤ: ਅਭਿਲੋਖਿਤ ਤਥਾ ਹੈ। ਮਛਲੀ ਪਾਲਨ ਕੇ ਉਪਯੋਗਿਤ ਪਲਵਮਾਨ ਪਿੰਜਰੇ ਬਡੇ ਆਕਾਰ ਕੀ ਵੇਲਾਪਵਰਤੀ ਔਰ ਤਲਮਜ਼ੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੋ ਆਕਾਰਿਤ ਕਰਨੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਿਪੋਰਟੀਂ ਨੇ ਯਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਯਾ ਹੈ ਕਿ ਮਛਲੀ ਪਾਲਨ ਆਸਪਾਸ ਕੇ ਕਥੇਤ ਕੀ ਅਨ੍ਯ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਉਪਸਥਿਤ, ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ, ਆਹਾਰ ਕੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨੇ ਹੁਏ ਔਰ ਇਨਕੇ ਸ਼ਵਾਦ ਔਰ ਵਸਾ ਅਮ੍ਲ ਕੇ ਸਮਿਸ਼ਣ ਸੇ ਰਸਾਧਨਿਕ ਮਿਸ਼ਣ ਕੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਤ: ਸਮੁੱਦਰੀ ਪਿੰਜਰੋਂ ਔਰ ਇਸਕੇ ਆਸਪਾਸ ਪਾਧੀ ਜਾਨੇਵਾਲੀ ਮਛਲਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਨਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਔਰ ਪਿੰਜਰੋਂ ਸੇ ਮੁਕਤ ਕਰਨੇਵਾਲੇ ਆਹਾਰ ਪਦਾਰਥ ਇਨਕੇ ਦ੍ਰਾਵ ਖਾਧੇ ਜਾਨੇ ਕੇ ਕਾਰਣ ਸਮੁੱਦਰੀ ਅਧ: ਸੱਤਰ ਕੇ ਜੈਵਿਕ ਪਦਾਰਥੀ ਕੀ ਸੰਚਧਨ ਭੀ ਕਮ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ।

ਸੀ ਏਮ ਏਫ ਆਰ ਆਈ ਦ੍ਰਾਵ ਸਮੁੱਦਰ ਮੈਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮੁੱਦਰੀ ਬੈਸ ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੇ ਚਾਰੋਂ ਓਰ ਏਕਤ੍ਰਿਤ ਹਾਨੇਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ (ਦਿਸੰਬਰ-2008 - ਮਾਰਚ 2009) ਤਕ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਿਯਾ ਗਿਆ। ਮਛਲੀ ਪਾਲਨ ਕੀ ਅਵਧਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਜੀਵਮਾਤ੍ਰਾ ਬਢਾਵੀ ਹੁਈ ਦਿਖਾਵੀ ਪਦੀ, ਪਰ ਜੈਵਰਾਸਾਧਨਿਕ ਮਿਸ਼ਣ ਮੈਂ ਫਾਰਮ ਕੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਦੇਖਾ ਗਿਆ ਥਾ। ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੇ ਪੂਰ੍ਬ ਉਸ ਕਥੇਤ ਕੀ ਸ਼੍ਰੂਤ ਕਥੋਰਕਿਆਂ ਕੀ ਪ੍ਰਾਕ੃ਤਿਕ ਜੀਵਸੰਖਾ ਪਰ ਚਲਾਵੇ ਗਏ ਅਧਧਨ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਥੇਤ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੱਥੇਟ ਸਟੋਲੇਫੋਰਸ, ਕਰਕਟ ਡੋਕਿਲਿਆ ਔਰ ਮੋਲਸਕ ਕਥਚਿਆਂ ਕੀ ਉਪਸਥਿਤ

ਦੇਖੀ ਗਿਆ ਥੀ। ਪਿੰਜਰੇ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਿੰਜਰੋਂ ਮੈਂ ਰੋਪਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਤਲੀਧ ਸ਼੍ਰੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀਜਾਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇਖੀ ਜਾਨੇ ਵਾਲੀ ਮਛਲਿਆਂ ਮੈਂ ਹੁਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂਚਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਭੀ ਅਧਧਨ ਚਲਾਵਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਥਮ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਪਿੰਜਰੇ ਕੇ ਪਾਸ ਸੇਰੀਥਿਯਮ (Cerithium) ਕੀ ਜੀਵਸੰਖਾ ਮੈਂ ਘਟਤੀ ਕੇ ਸਾਥ ਸਟੋਲੇਫੋਰਸ ਚਪਟੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਸੰਖਾ ਮੈਂ ਵ੍ਰਿੜਿ ਦੇਖੀ ਗਿਆ। ਸ਼ੱਗਰਿਤ ਨਮੂਨੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵਾਗ ਕੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਛਲਿਆਂ ਉਪਸਥਿਤ ਥੀਂ। ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੇ ਚਾਰੋਂ ਓਰ ਕੱਰੰਜਿਡ, ਰੈਬਿਟ ਫਿਸ ਜੈਸੀ ਉਚਚ ਮੂਲਿਵਾਲੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਭੀ ਦੇਖੀ ਗਿਆ ਥੀ। ਸਟੋਲੇਫੋਰਸ ਚਪਟੀ ਮਛਲਿਆਂ ਇਸ ਕਥੇਤ ਕੇ ਸਥਾਧੀ ਨਿਵਾਸੀ ਦੇਖੀ ਗਿਆ ਤੋਂ ਕੱਰੰਜਿਡ, ਰੈਬਿਟ ਫਿਸ, ਛੋਟੀ ਸੁਰਾ ਆਦਿ ਅਸਥਾਧੀ ਥੀਂ।

ਤੀਨ ਮਹੀਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਕਿਏ ਗਏ ਸ਼ੱਗਰਿਤ ਨਮੂਨੋਂ ਕੀ ਸੰਖਾ 35 ਸੇ ਅਧਿਕ ਮਛਲੀ ਜਾਤਿਆਂ, 5 ਕਰਕਟ ਜਾਤਿ ਕੇ ਸਾਥ ਬਢਾਵੀ ਹੁਈ ਦਿਖਾਵੀ ਪਦੀ ਜਬਕਿ ਕਥਚਿਆਂ ਮੈਂ ਸੇਰੀਥਿਯਮ ਜਾਤਿ ਅਤਿਧਿਕ ਘਟ ਗਿਆ ਥੀ। ਪਿੰਜਰੇ ਕੇ ਆਸਪਾਸ ਕੇ ਊਪਰਿਤਲ ਕਥੇਤ ਮੈਂ ਵਾਣਿਜਿਕ ਮੂਲਿ ਕੀ ਮਛਲਿਆਂ ਮੈਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕੱਜਿਡ ਔਰ ਰੈਬਿਟ ਫਿਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਥੀਂ। ਉਚਚ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲਿ ਕੇ ਸੁਰਾ, ਛੋਟੀ ਸ਼ਕੁਸ਼ ਜੈਸੀ ਤਲਮਜ਼ੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਉਪਸਥਿਤ ਭੀ ਦੇਖੀ ਗਿਆ ਥੀਂ। ਯਹ ਅਧਧਨ ਛੋਟੀ ਅਵਧਿ ਕਾ ਥਾ, ਇਸਲਿਏ ਤਥ ਸਮਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਛਲਿਆਂ ਪਰ ਹੀ ਅਧਧਨ ਕਿਯਾ ਗਿਆ ਥਾ।

ਊਪਰਿਤਲ ਕੇ ਕਥੇਤ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਗਿਆ 80% ਮਛਲਿਆਂ ਉਚਚ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲਿ ਕੀ ਥੀ, ਜਬ ਕਿ ਤਲਮਜ਼ੀ ਮਛਲਿਆਂ ਮੈਂ 50% ਹੀ ਉਚਚ ਮੂਲਿ ਕੀ ਥੀ। ਸਭੀ ਤਲਮਜ਼ੀ ਮਛਲਿਆਂ ਖਾਦੀ ਮਛਲਿਆਂ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਵੇਲਾਪਵਰਤੀ ਔਰ ਤਲਮਜ਼ੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਅਧਿਕ ਸੰਖਾ ਮੈਂ ਉਪਸਥਿਤ ਮਛਲੀਆਂ ਕੇ ਲਿਏ ਆਸਾਵਹ ਹੈ। ਅਧਿਕ ਪਿੰਜਰੋਂ ਕੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੇ ਮਛਲੀ ਸਮੁੱਚਧਨ ਕੇ ਸਾਥ ਤਥ ਕਥੇਤ ਕੀ ਪਕਡ ਬਢਾਵੇ ਮੈਂ ਸਹਾਯਤਾ ਦੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥੇਤ ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਬਢਾਵੀ ਪਦੀ, ਪਰ ਪਰਭਕੀ ਮਛਲਿਆਂ ਕੀ ਆਕਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਏਕ ਅਸ਼ਨ ਤਲ ਕਾ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾਵਾ ਹੈ। ਯਦੀਪਿ ਯਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਕੇਲਿਏ ਇਸ ਕਥੇਤ ਕੀ ਮਛਲਿਆਂ ਜਲਕੁ਷ ਸੇ ਪ੍ਰਤਿਕਥ ਯਾ ਪਰੋਕ਼ ਰੂਪ ਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੋਥਣਾਂ ਸੇ ਲਾਭਾਨੁਚਿਤ ਹੋਤੀ ਹੈ ਯਾ ਪਿੰਜਰਾ ਢਾਂਚੇ ਮੈਂ ਅਪਨੇ ਆਪ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਏਕ ਅਧ: ਸੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਗੇ ਅਧਧਨ ਆਵਥਕ ਹੈ।

